

EVALDA PACI

ELEMENTE TË LITURGJISË SË PASHKËVE NË MESHARIN E GJON BUZUKUT (1555)

Vëzhgimi tekstologjik i mjaft pjesëve nga libri i Gjon Buzukut dëshmon hap pas hapi se analizat e mundshme që mund t'u bëhen atyre deri në elementet përbërëse më të imëta i kalojnë caqet e një interpretimi thjesht gjuhësor. Analizimi tematik i pjesëve kryesisht biblike që përmbahen në libër bën që tekste të caktuara të klasifikohen sipas periudhave konkrete që lidhen me ritet e festave më të rëndësishme të vitit e që përmenden që në trajtesat e para mbi librin nga studiuesit.

Studimeve tona mbi tekstet biblike u zgjerohet objekti i studimit dhe falë pasurimit të botimeve në këtë fushë me variante që deri kohë më parë ishin në trajtë dorëshkrimi apo dhe falë përkthimeve nga gjuhë të tjera që të vëna në krah të varianteve ekzistuese në gjuhën shqipe mundësojnë një vështrim sinoptik që sigurisht i shërben konstatimit të mjaft përkimeve por dhe digresioneve që kanë një sërë shpjegimesh dhe argumentimesh.

Një argument më vete mbetet dhe trajtimi i Liturgjisë së Pashkëve, i pranishëm që në dokumentet e para shkrimore të shqipes, nëse kemi parasysh dhe dokumente që konsiderohen parabuzukiane me gjithë faktin që saktësimet kronologjike mbeten për t'u përfunduar nga paleografët dhe studiuesit e shkrimeve të vjetra shqipe.¹

Liturgjia e Pashkëve zë një vend të konsiderueshëm dhe në përbërje të librit të Gjon Buzukut. Pa dashur të hyjmë që në fillim në hollësitë e siglinit përkatës që u bëhet krerëve gjegjës në dy botimet ekzistuese kritike mbi librin në fjalë, kujtojmë që është e mundur të ndiqen momentet e caktuara që paraprijnë dhe pasojnë ritualin dhe festivitetin përkatës të Pashkëve dhe nga ubikimet e lëna nga vetë autori në këtë libër. Pjesët biblike që shërbejnë si burim referimi janë kryesisht nga Ungjilli sipas Gjonit dhe nga Ungjilli sipas Mateut. Passiona është e pasqyruar në pjesë që në pikëpamje të dimensioneve janë nga më të gjatat në libër ashtu si dhe në të tjera libra që e përmbajnë këtë moment të rëndësishëm të liturgjisë së krishterë. Sa u takon ungjijve nga të cilët është pasqyruar kjo pjesë e rëndësishme e liturgjisë vjen në vëmendje

¹ Për trajtimin e Ungjillit të Pashkëve dhe troparit përkatës sipas ritit bizantin shih në veçanti N. Borgia, *Pericope evangelica in lingua albanese del sec. XIV*, Grottaferrata, 1930; shih gjithashtu M. Roques, *Recherches sur les anciens textes albanais*, Paris, 1932, f. 7-9.

fakti që në këtë pikë libri në fjalë nuk ka përkime të plota në krahasim me të tjera modele që i përmbajnë tekstet gjegjëse që lidhen me Passionën dhe mundimet. Kësisoj gjejmë sërish shtysën të shtrojmë pyetje mbi raportin që tekstet e *Mesharit* duhet të kenë pasur me modelet e kohës e në veçanti me ato të librave të orëve që në përbërje kishin dhe një model të *Mesharit*.²

Siç dihet dhe mund të konstatohet dhe nga vetë konsultimet me studimet përkatëse, modele qasjeje janë përdorur përherë nga studiuesit e librit. E. Çabej rendit disa të tillë në bibliografinë që pason hyrjen e tij të gjerë mbi librin e parë në gjuhën shqipe, ndërkohë këto variante citohen prej tij sa herë vë në dukje aspekte të shqipërimit të fjalëve a fjalive të caktuara në tekst. Të tjerë studiues u referohen modeleve të kohës dhe në mënyra të tjera siç vepron Mario Roques qoftë gjatë trajtimit të përbërjes dhe strukturimit të *Mesharit* në paragrafin përkatës kushtuar veprës, qoftë dhe në mbyllje të librit të tij *Recherches sur les anciens textes albanais* (1932), ndërsa sjell dhe faksimile të caktuara veprash të ngjashme.³ Tekste referenciale në gjuhën latine sjellin Schirò e Petrotta në riprodhimet e pjesshme që botohen në një periudhë të afërt me botimin e Mario Roques në RIGI (1932).⁴

Rimarrja e këtyre teksteve në një ndarje tematike që ka të bëjë me Liturgjinë e Pashkëve na ndihmon t'i shohim dhe në një optikë tjetër, më të afërt në disa pikëpamje.

Tekstet e përmbajtura në librin e Buzukut dhe që lidhen me Liturgjinë e Pashkëve janë të përmasave të ndryshme. Dallohen në këtë ndarje të librit një sërë tekstesh të thukëta në pikëpamje të gjatësisë së tyre, por të pasura në elemente leksikore, veçanërisht në ato të leksikut liturgjik. Emërtimet e elementeve që në fakt janë detajet më domethënëse të gjithë ecurisë së episodit në fjalë dëshmojnë një njëfarë mënyre dhe ndikimet konkrete apo dhe vetë zgjedhjet e shqipëruesit që pa dyshim u sprovua veçanërisht në këtë pjesë mjaft të rëndësishme në përbërje të çdo meshari dhe varianti biblik.

² Libri i Buzukut mund të bëhet objekt qasjeje me modele të ndryshme, saktësimi i të cilave ndërlikohet dhe nga një event i rëndësishëm historik e jo vetëm i kohës: koncili tridentin.

³ Librat e orëve kihen parasysh nga Mario Roques gjatë gjithë trajtimit të strukturimit të librit të Gjon Buzukut në veprën e tij mbi tekstet e vjetra shqipe. Imazhe fotografike të disa prej tyre gjinden dhe në mbyllje të variantit të botimit të gjendur në Bibliotekën Françeskane Atë Gjergj Fishta, Shkodër.

⁴ Tekste referenciale citohen gjithashtu nga Namik Ressuli në një rubrikë të veçantë të vendosur në fund të botimit të tij mbi *Mesharin* (1958), të titulluar përkatësisht *Indice dei testi latini tradotti nel Messale*.

Në rastin e teksteve biblike që përmbajnë momentet e mundimeve apo *Passionës së Krishtit*⁵, qasja mes tyre ndihmon të vëmë në dukje dallime mes të njëjtës tematikë të gjendur në ungjij të ndryshëm, por dhe koherencën e shqipëruesit në drejtim të përdorimeve të caktuara apo zgjidhjeve që ofron para përktimit të shprehjeve të caktuara që lidhen me ritualin në fjalë.

Së pari, janë disa tekstet që në pikëpamje të tematikës konkrete të tyre hyjnë në këtë objekt shqyrtimi. Gjithsecili mund të bëhet objekt qasjeje me mjaft modele të tjera, qofshin dhe postbuzukiane. Në veçanti me tekstet e *Passionës* të përmbajtura në pasazhe të ndryshme të *Mesharit*, mund të qasen përdorime të ndryshme por dhe të ngjashme nga ana e shqipëruesit. Konkretisht në vëmendjen tonë kanë ardhur disa pjesë biblike që lidhen me tematikën në fjalë: Mateu (26, 1-75; 27, 1-66); Gjoni (12, 1-9; 13, 1-15; 18, 1-40; 19, 1-42; 20, 11-18; 21, 1-14); Marku (16, 1-7); Luka (24, 13-35; 24, 36-47).

Gjatë shqyrtimit të këtyre teksteve tërheqin vëmendje një sërë elementesh e jo vetëm leksikore. Në to mund të ndeshen veçanti përdorimesh nga më të ndryshmet. Autori i referohet një regjistri të caktuar lemash që kanë të bëjnë me hierarkinë e kohës. Kjo hierarki (përshtatja dhe emërtesat e së cilës ndryshojnë në autorët që pasojnë Buzukun) ka të bëjë me botën hebraike, por dhe me qytetërimin romak, element ky i pranishëm në të gjithë historikun e këtij rituali. Bien në sy përdorime si: Krenëtë; shkruositë; pleqtë e popullit; i pari priftënet (të parët e priftënet);⁶ krenëtë e priftënet; upeshkëpenjtë (njëjës: upeshkupi⁷); regji i Xhudhivet,⁸ të cilat janë të pranishme në veçanti në tekstet e Besëlidhjes së Re që përmbahen në libër.⁹ Hierarkia me terminologjinë

⁵ Për përdorimin e kësaj emërtese nga ana e autorit të librit shih *Meshari, botim kritik i cituar, Pjesa II, Passiona e Tinëzot Jezus Krishtit*, f. 203/b.

⁶ *Meshari, botim kritik përgatitur nga E. Çabej*, Tiranë, 1968, f. 203/b: Atëherë u mbëlodhnë krenëtë e shkruositë e pleqtë e popullit ndë kurt të t parët priftënet, qi grëshitë Kaifa; e banë kshill ndër vetëhenë si të mundë zinjinë Jezunë me tradhëmend, me e nvrām.

⁷ *Meshari, botim kritik përgatitur nga E. Çabej*, Tiranë, 1968, f. 223/a: E i tha një n sherbëtoreshit së upeshkupit, gjenia e atë qi Pjetri i përeu veshëtë: A s të pae u ndë kopështë me të? E përhapë renegoi Pjetri; ashtu atë trat këndoi kënduosi.

⁸ Ky mashkullor mbetet ndër emrat më të përsëritur në tekstet e *Passionës*. Denduria e përdorimit të tij bie në sy gjatë shqyrtimit të pjesëve përkatëse nga *Ungjilli simbas Gjonit*, 18, 1-40; 19, 1-42.

⁹ Shih dhe përdorimet *doktorëtë e së dërejtësë, doktorëtë e ligjsë*, krahas përdorimit *farizenjtë*, dhe këto të pranishme në tekstet e BR që sillen në libër. Ndër të tjera, citojmë shembullin e mëposhtëm nga *Meshari, botim i cituar*, f. 271: Nd atë mot u ba një ditë qi Jezus mpson. E farizejtë por rinjinë, e doktorëtë e ligjsë qi ardhunë ishnë n gjithë kështjelasht së Galilesë e n Judeet e n Jeruzalemit; përse vertydja e Tinëzot ish me i shëndoshunë.

përkatëse citohet në mjaft pasazhe biblike, që jo detyrimisht lidhen me Liturgjinë e Pashkëve.

Përveç këtyre përdorimeve me vlerë sintagmatike, në raste të caktuara ndeshet emërtimi *Zot* i hierarkut romak, përdorim të cilit në gjuhën latine i përgjigjet trajta *Dominus*. Ky rast meriton vëmendje nga ana e tekstologut, meqë në këtë mënyrë evidentohet një tjetër emërtim i hierarkisë së shtetit në këto tekste:

-E të dytënë ditë mbas Pashket vonë e u banë bashkë të parët e priftënet e farizejtë tek Pilati, tue i thashunë: *Zot*, në na rā ndë mend se aj mamës tha se aj kish me gjellë, tue u ngjallunë të tretënë ditë.¹⁰

Altera autem die, quae est post Parasceven, convenerunt principes sacerdotum et pharisaei ad Pilatum dicentes: *Domine*, recordati sumus quia seductor ille dixit adhuc vivens: Post tres dies resurgam.¹¹

Emrat e përveçëm e sidomos ata me origjinë hebraike shfaqen në një sërë përdorimesh paradigmatiske, jo përherë koherente në pikëpamje të përbërjes morfologjike. Paradigmat e emrave të personazheve biblike bien në sy për inkoherenca formale. Në parim duhet konsideruar se rindërtimi i eptimit të tyre paraqitet gjithsesi i ndërlikuar në krahasim me emra të tjerë të këtyre teksteve. Kjo çështje ndiqet dhe ndërkohë që qasen tekstet në të cilat trajtohet *Passiona*.¹²

Në përdorimet e Buzukut mbizotëron njëjësi *Pashka*, gjithnjë duke iu referuar Pashkës ebraike. Nga kjo pikëpamje, një qasje me autorët e tjerë të traditës letrare shkrimore një ndër iniciuesit e së cilës konsiderohet dhe sot e kësaj dite Gjon Buzuku na shpie në gjurmimin e të njëjtit përdorim dhe në të tjera tekste pas tij.¹³ Që këtu lind pyetja nëse autori është ndikuar nga variantet që ka konsultuar apo dhe ka qenë një përdorim i kohës njëjësi që mbizotëron ndaj shumësit.¹⁴

¹⁰ Meshari, botim kritik i cituar, *Pjesa e dytë*, Tiranë, 1968, f. 211/b.

¹¹ *Evangelium secundum Matthaeum*, 27, 62-63.

¹² Kjo qasje në fakt çon në të tjera vërejtje që kanë të bëjnë me detaje të teknikës së ndërtimit të krejt librit. Një prej këtyre paragrafëve biblikë nuk siglohet me emrin e ungjillit përkatës, rast ky që bien në sy duke pasur parasysh se autori apo shqipëruesi e ndjek rregullisht një praktikë të tillë në pjesën më të madhe të rasteve, duke iu përmbajtur modelit të *Mesharit*.

¹³ Khs. ndër të tjera dhe F. Blancus, *Dictionarium latino-epiroticum* (1635), 84, 3: *Paſcha / Paschete (Pashkëtë)*. Një trajtim evidentues i shfaqjeve të kësaj fjale në shkrimet e vjetra shqipe gjindet në studimet etimologjike të E.Çabejt, Tiranë, 2002, f. 153.

¹⁴ Ndeshet në numrin shumë ky emër pikërisht dhe në shembullin e mëposhtëm: *Sabbato post resurrection (m)*; *Oratio*: Neve hir na ban, o i mujtuni *Zot*, na qi festënë e *Pashkëvet* me të madhe devocion çelebrojmë, pr atë neve na shto, na me

Për t'iu kthyer autorit tonë, theksojmë se te Buzuku emri përdoret kryesisht në numrin njëjës siç dhe dëshmohet në të gjithë librin (përdorimi kryesisht në njëjës mbizotëron në libër):

-Nd atë mot tha Jezu dishipujet vet: Ju të dini se mbas dÿ diçç kã me u bãm *Pashka*, e i Biri i nieriut kã me klenë tradhëtuom me u vum mbë kryqt.¹⁵

Et factum est, cum consumasset Iesus sermones hos omnes, dixit discipulis suis: scitis quia post biduum *Pascha* fiet, et Filius hominis tradetur ut crucifigatur.¹⁶

-Mjeshtri thotë: Moti em anshtë afërë, u me bãm *Pashkënë* me tÿ me dishipuj të mÿ. E dishipujtë banë porsi u ordhënoi Jezu, e trajtuonë *Pashkënë*.¹⁷

Magister dicit: Tempus meum prope est: apud te facio *Pascha* cum discipulis meis. Et fecerunt discipuli sicut constituit illis Iesus, et paraverunt *Pascha*.¹⁸

- Nd atë mot parë gjashtë dit *Pashkësë* erdh Jezu ndë Betaniet, tuk ish Laxari klenë vdekunë, qi u ngjall në mordjet.¹⁹

Iesus ergo ante sex dies *Paschae* venit Bethaniam, ubi Lazarus fuerat mortuus, quem suscitavit Iesus.²⁰

-Përpara ditësë *Pashkësë*, tue ditunë Jezu se i kish ardhunë hera e tÿ aj me shkuom në kësë shekulli tek Ati, e aj tue pasunë dashunë të tÿtë, qi ishnë mbë këtë shekullë, e djerie mbe e sosunit i desh.²¹

Ante diem festum *Paschae* sciens Iesus quia venit hora eius, ut transeat ex hoc mundo ad Patrem, cum dilexisset suos, qui erant in mundo, in finem dilexit eos.²²

Në një trajtesë që ka objekt studimi celebrimin e momenteve domethënëse të kësaj liturgjie qasja e natyrës tekstologjike gërshetuar me të tjera vërejtje drejtohet dhe nga siglat përkatëse që introduktojnë çdo javë kremtimi që lidhet me këtë ritual. Te *Meshari* këto sigla ndihmojnë në

merituom me mbëritunë mbe e mirat të jetësë glatë. Për tenë Zonë Jezu Krishtnë. (*Meshari, botim kritik i cituar, Pjesa e dytë*, Tiranë, 1968, f. 249/b). Shumësi i këtij emri ndeshet sërish në tekstet e lutjeve, siç vërehet dhe më tej në këtë shembull lutjeje: Oratio: Neve hÿr, ty të lusmë, o i mujtuni Zot, të marëtë e këtij sakramenti të *Pashkëvet* përherë u shtoftë ndë zemëratë tonë. Për tenë Zonë Jezu Krishtnë. (*Meshari, botim kritik i cituar, po aty*, f. 245/a).

¹⁵ *Meshari, botim kritik i cituar, Pjesa e dytë*, Tiranë, 1968, f. 203/a.

¹⁶ *Evangelium secundum Matthaeum*, 26, 1-2.

¹⁷ *Meshari, botim kritik i cituar, Pjesa e dytë*, Tiranë, 1968, f. 205/a.

¹⁸ *Evangelium secundum Matthaeum*, 26, 18-19.

¹⁹ *Meshari, botim kritik i cituar, Pjesa e dytë*, Tiranë, 1968, f. 213/a-b.

²⁰ *Evangelium secundum Ioannem*, 12, 1-2.

²¹ *Meshari, botim kritik i cituar, Pjesa e dytë*, Tiranë, 1968, f. 219/a.

²² *Evangelium secundum Ioannem*, 13, 1.

ndjekjen e një çështjeje të tillë më shumë se numrat me shifra romake që gjinden të vendosur në krye të çdo faqeje. Duke cituar këto detaje, në siglat e *Mesharit* gjejmë në krye të faqes shënimet: Feria VI: in Dominica palmarum;²³ Feria VI. In parasceue;²⁴ Feria VI: in Cena Domini;²⁵ Sabbato sancto.²⁶

Duke qenë Meshari bartës tekstesh biblike, në rastin tonë dhe libri i Buzukut merret në shqyrtim për tekstet që sjell nga kjo tematikë dhe nga Ungjijtë përkatës. Në këtë vështrim gjejmë shpjegim dhe siglat përkatëse të sipërpërmendura, meqë lidhen pikërisht me autorët që tradicionalisht njihen për këta ungjij. Një ecuri e tillë merr tjetër domethënie dhe nëse qaset me modele analoge, që sigurisht në parim janë destinuar të jenë *libër orësh dhe meshar*, si libri i Gjon Buzukut.

Në këto tekste të gjata që kanë të bëjnë me Passionën dhe në të cilat përfshihen e përshkruhen një sërë episodesh dhe personazhesh, ndihet nevoja e ndarjes tematike të paragrafëve, teknikë që nuk duket se mungon në praktikën e leximit të teksteve liturgjike. Një indic i vlefshëm mbetet përherë siglimi me numra i rreshtave përkrah tekstit ashtu siç është në *Vulgatë*, që e gjejmë përherë të saktësuar në lidhje me tekstet biblike që përmbahen në libër, qofshin dhe ato të Besëlidhjes së Vjetër.

Çdo trajtim mbi këtë pjesë të rëndësishme të librit nuk mund të mos ketë parasysh shënimet me të cilat shoqërohen këto fragmente në botimin kritik të vitit 1968 përgatitur nga Eqrem Çabej. Këto shënime në disa vende kanë të bëjnë dhe me detaje që lidhen drejtpërdrejt me vetë ngjarjen që përshkruhet në këto episode. Vëmendja e studiuesit përqendrohet në përkthimin e fjalëve të caktuara që në përbërje të këtyre teksteve marrin një rëndësi simbolike por dhe me cilësimin e çdo varianti që ka pasur të mundur të konsultonte. Në këtë kuptim, qasja me sa më shumë modele paralele e plotëson dhe kuadrin e shqyrtimit të këtij argumenti, duke vënë në dukje dhe traditat përkatëse me gjithë përkimet dhe ndryshimet që lidhen me to.

²³ *Meshari, botim kritik i cituar, Pjesa e dytë*, Tiranë, 1968, f. 201-215; f. 221/a. Fakti i gjetjes së kësaj sigle në paragrafë të ndryshëm të librit por që lidhen me të njëjtën tematikë kërkon shpjegim të anës teologjike të argumentit. Duhet parë në këtë rast dhe pjesët biblike përkatëse që janë vënë në libër si dhe Ungjijtë përkatës që përfshihen në këtë mënyrë. Te Buzuku gjendet dhe sigla *In Dominica olivarum ad missam*, por jo në rang të siglave në krye të faqes. Shih për këtë *Meshari, botim kritik i cituar, Pjesa e dytë*, Tiranë, 1968, f. 203/a.

²⁴ *Meshari, botim kritik i cituar, Pjesa e dytë*, Tiranë, 1968, f. 223. Do sqaruar kuptimi përkatës i kësaj fjale në liturgjinë e krishterë. Shih për këtë *Vocabolario della lingua italiana di N. Zingarelli*, Zanichelli editore, 1994, f. 1258.

²⁵ *Meshari, botim kritik i cituar, Pjesa e dytë*, Tiranë, 1968, f. 225.

²⁶ *Meshari, botim kritik i cituar, Pjesa e dytë*, Tiranë, 1968, f. 227-239.

Studimi i teksteve që lidhen drejtpërdrejt me këtë tematikë nuk lë pa rënë në sy dhe praninë e elementeve e detajeve që dëshmojnë ndikimin nga disa variante të mundshme. Elemente të tilla janë dhe përdorimet që nuk bëjnë tjetër veç një rimarrje kulturore nga antikiteti, si në rastin e citimit të bimëve të simbolikës triumfale: dafinës, palmës, ullirit etj. Çdo shqyrtim i këtyre elementeve i shërben dhe një lloj shtresëzimi që u duhet bërë përdorimeve që gjinden në librin e parë në gjuhën shqipe, të evidentuara dhe më parë në traditën e studimeve tona.

Në përfundim është me vend të nënvizohet që dhe Liturgjia e Pashkëve përbën një fill që lidh librin e parë në gjuhën shqipe me veprat e autorëve pasardhës të traditës shkrimore të autorëve veriakë, pavarësisht diversitetit strukturor të tyre dhe mënyrës së të konceptuarit të gjithsecilës. Një gjë e tillë mundëson më tej një vështrim më të gjerë që vë në dukje dhe larminë e mjeteve të përdorura nga këta autorë në rindërtimin e gjithë këtij episodi, ndër më të rëndësishmit në përbërje të Ungjijve.

BIBLIOGRAFI

- Ashta, K., *Leksiku historik i gjuhës shqipe I*, Shkodër, 1996.
Ashta, K., *Leksiku historik i gjuhës shqipe II*, Botimet Toena, Tiranë, 1998.
Ashta K., *Leksiku historik i gjuhës shqipe III*, Shkodër, 2000.
Ashta, K., *Leksiku historik i gjuhës shqipe IV*, edizioni Camaj-Pipa, Shkodër, 2002.
Bogdani, P., *Cuneus prophetarum, botim kritik i përgatitur nga A. Omari*, Tiranë, 2005.
Budi, P., *Poezi (1618-1621), (botim kritik përg. nga R. Ismajli)*, Rilindja, Prishtinë, 1986.
Budi, P., *Poezi, (Parathënia, tejshkrimi dhe komentet: R. Ismajli)*, ASHAK, Prishtinë, 2006.
Camaj, M., *Il « Messale » di Gjon Buzuku, contributi linguistici allo studio della genesi*, Shêjzat, Romë, 1960.
Çabej, E., *Tekstet e vjetra shqip dhe disa kritere rreth botimit të tyre*, në BUSHT, nr. 2, 1959.
Çabej, E., *Shqipja në kapërcyell-Epoka dhe gjuha e Gjon Buzukut*, botime Çabej, Tiranë, 2006.
Çabej, E., *Studime shqiptare, Vepra të zgjedhura*, ASHAK, Prishtinë, 2008.
Demiraj, B., *Gjon Nikollë Kazazi dhe "doktrina" e tij*, ASHAK, Prishtinë, 2006.
Demiraj, B., *Dictionarium latino-epiroticum (Romæ, 1635), per R.D. Franciscum Blanchum*, Botime Françeskane, Shkodër, 2008.
Ismajli, R., *Tekste të vjetra*, botime Dukagjini, 2000.
Jorgaqi, K., *Ndikimi i italishtes në letërsinë e vjetër shqipe (XVI-XVII)*, Botime Toena, Tiranë, 2001.
Mohrmann, Ch., *Études sur le latin des chrétiens, Tome III, Latin chrétien et liturgique*, Edizioni di storia e letteratura, Roma, 1965.

- Paci, E., *Letërsia e vjetër shqipe në kontekstin e historisë së letërsisë shqiptare*, në *Hylli i dritës*, nr. 2, 2011.
- Paci, E., *Për një vështrim tekstologjik të Mesharit të Gjon Buzukut*, në *Hylli i dritës*, nr. 3, 2011.
- Paci, E., *Sistemi mbiemëror në Mesharin e Gjon Buzukut*, Botimet Albanologjike, Tiranë, 2011.
- Paci, E., *Elemente të leksikut liturgjik në veprën e Pjetër Bogdanit*, në revistën *Fjala Hyjnore*, nr. 25, 2013.
- Ressuli, N., *Il "Messale di Giovanni Buzuku", (riproduzione e trascrizione)*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Romë, 1958.
- Ressuli, N., *Shkrimtarët shqiptarë, I, (nga Buzuku tek arbëreshët e Greqisë)*, Botime Pakti, Tiranë, 2007.
- Riza, S., *Pesë autorët më të vjetër në gjuhën shqipe*, botime Toena, Tiranë, 2002.
- Riza, S., *Vepra 4*, botime ASHAK, Prishtinë, 2004.
- Roques, M., *Recherches sur les anciens textes albanais*, Librairie orientaliste P. Geuthner, Paris, 1932.
- Sciambra, M., *Bogdanica (Studi su Bogdani e l'opera sua), volume II, Saggio sul lessico scientifico e culturale del Bogdani*, Casa editrice Pàtron, Bologna, 1965.